

רפואה והלכה בספר חסידים: "נטילת שכר טרחה של רפואה"

א. מבוא

אין בכוונתי לחבר במסגרת מאמר זה הקדמה מפורטת לספר חסידים. רוב הקוראים מודעים לחשיבות הספר בתולדות המוסר היהודי ולהשפעת תנועת חסידי אשכנז בתחומי המוסר ותורת הסוד.

רבי יהודה החסיד הנחשב¹ כמחברו הראשי של הספר נפטר בשנת 1217. אחרים² סבורים כי תלמידו המובהק, ר' אלעזר מוורמיישא (וורמס), הוא אשר ערך סופית את הספר.

קיימות שתי מהדורות של ספר חסידים המוכרות בשם מהד' בולוניה ומהד' פרמא. הראשונה נדפסה בעיר בולוניה (Bologna) בשנת 1538, ועליה מבוססים רוב הנוסחים עד היום הזה, עם שינויים קלים (אבל לפעמים משמעותיים). המהדורה האחרת הועתקה מכתב-היד אשר בעיר פרמא (Parma), מס' 1133 ברשימת דה-רוסי (De Rossi). מהדורה זו יצאה לראשונה בדפוס בשנים 1891-1894 על ידי חברת מקיצי נרדמים בברלין. ההוצאה השנייה יצאה לאור בשנת 1924 בפרנקפורט, עם הגהות ותיקונים ע"י יהודה הכהן וויסטינעצקי, ועם מבוא ומפתחות מאת יעקב פריימן. עוד הוצאה של מהדורת פרמא יצאה לאור בעיר טורונטו, קנדה, בשנת 1955, עם ביאור מפורט ע"י אברהם אהרן פרייס (משנת אברהם).

בנוגע לנוסח בולוניה ראוי לציין את הוצאת ראובן מרגליות (מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז). השתמשנו גם בצילום הוצאת "יוזעפוף" (בדפוס שלמה וברוך זעצר ויחזקאל רענר) משנת 1870. הוצאה זו מלווה בפירוש הנקרא "ברית עולם" מאת החיד"א (ר' חיים יוסף דוד אזולאי).

לדעת א. פריימן³ ורוב החוקרים אחריו, מהדורת פרמא, שהיא הרבה יותר ארוכה לעומת נוסח בולוניה, היא הקדומה ביניהן. הסימנים במהדורת בולוניה יותר מסודרים ויש גם פחות עניינים כפולים. הסידור הכללי שונה לחלוטין, מאידך נשארו קבוצות סימנים באותו הסדר, עם כמה הוספות או השמטות.

חשיבות ספר חסידים למי שעוסק בהיסטוריה היא בתוכנו ובשיטתו. התוכן הוא כמובן אתיקה. אבל אתיקה מעשית, כלומר דרכי התנהגות מבוססים על סיפורים

1. ראה מבוא לספר חסידים, הוצ' 1924, ע"י יעקב פריימן, שהיה רב ואב"ד בקהילת פוזן. חלקים, ובמיוחד שתי המחברות הראשונות במה' פרמא, מיוחסים לאביו של ר' יהודה החסיד, ר' שמואל בן קלונימוס, בעל שלשלת הקבלה.

2. יעקב פריימן מזכיר את העבודות של החוקרים צונץ, עפשטיין וגרוס שציינו את חלקו של ר' אלעזר מוורמיישא, בנו של ר' יהודה, ומחברו של ספר הרוקח, בכמה חלקים (לפחות) של ספר חסידים.

3. ראה מבוא, סי' ח': "היחס שבין מהדורות פארמא למהדורת בולוניה", הוצ' 1924, עמ' י"ח-כ"א.

שהיו ועל יחסי אנוש שהיו קיימים באותה תקופה. השיטה היא הרבה פחות פילוסופית לעומת ספר חובות הלכות שקדם לספר חסידים לפחות כמאה שנה. גורמים חברתיים, כלכליים, פוליטיים ופסיכולוגיים מתוארים ומובאים בהרבה מקומות ונותנים לספר צורה חיה מאד.

ב. שכר טרחת הרופא בספר חסידים

הענין נטילת שכר טרחה של הרפואה מוזכר בשתי המהדורות, לכן סביר להניח שהוא מקורי. הוא מופיע במהד' בולוניה בסימן רצ"ה ובמהד' פרמא בסימן תת"י. בחרתי להביא לדוגמא את הטקסט המודפס בבולוניה בשנת 1538 ואציין את השינויים במהדורת פרמא (הוצאת 1924) ובהוצאת יוזעפוף 1870.

[רצ"ה] "לעולם¹ לא ילמוד² אדם בשכר לחבירו, אף רפואה לא יעשה לו³ בשכר אבל אומר⁴ לו תן לי מה שאוציא, כלומר תראה בעצמך בכמה אקנה⁵ ותטרח ועשה⁶, או תצוה לעבדך לתקן, או תשכיר מי שיתקן, או תשכירני שכר טרחי⁷ וכן⁸ שכר טרחי⁷ לחפש אחריו⁹, או¹⁰ אם יבא ממקומו שם, יחשוב כמה מעות היה עושה וטורח שלא בעבור הרפואה, כי בשביל הרפואה לא יקבל שכר אלא כנגד הטורח וההוצאה; אבל אם¹¹ אומרים¹² נקנה ונטרח ונעסוק¹³ רק תאמר לנו מה לעשות אל יקח מהם שום דבר."

1. (פר. במקום לעולם: תורה) 2. (יוז.: ילמד) 3. פר.: (לו' חסר) 4. (פר.: יאמר) 5. (יוז.: כתוב: אתנה; ופר. הוצ' טורונטו: אקח) 6. (פר.: ותעשה, אבל בדקתי בכתב-יד, וכתוב שם ועשה כמו בהוצ' בולוניה) 7. (פר.: טורחי) 8. (יוז.: ותן במקום וכן) 9. (יוז.: צריך לחפש אחריו, ובהוצ' מרגליות: שצריך) 10. (או חסר בהוצ' יוז.) 11. (פר. מוסיף הם) 12. (פר. מוסיף אנחנו) 13. (יוז. מוסיף כאן: שפיר דמי ואם יאמר לו)

משינויי הנוסחאות הרשומים לעיל מתברר שהטקסט המודפס בבולוניה בשנת 1538 לעיתים יותר קרוב למהדורת פרמא מאשר להוצאת יוזעפוף. בעצם ישנם מעט מאד שינויים משמעותיים בין שתי המהדורות המקוריות. להוציא המלה הראשונה "לעולם" לעומת "תורה".

ההוספה בפיסקה האחרונה בהוצ' יוזעפוף נראת מיותרת ואף לא כל כך מובנת. נשווה את שני הנוסחים:

(בולוניה 1538): "אבל אם (הם) אומרים (אנחנו) נקנה ונטרח ונעסוק רק תאמר לנו מה לעשות אל יקח ממנו שום דבר."

(יוז. 1870): "אבל אם אומרים נקנה ונטרח ונעסוק שפיר דמי ואם יאמר לו רק תאמר לנו מה לעשות אל יקח מהם שום דבר."

ג. דעת הרמב"ן

לפני שנעמוד על משמעות הבדלים אלה, נראה לנו רצוי להביא את דעת הרמב"ן על נושא שכר הרפואה כפי שהוא מתבטא בספר תורת האדם. הרמב"ן חי גם הוא

במאה ה-13 (1194-1270), בספרד. הדיון על הנושא הנ"ל מופיע בשער הסכנה* (הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד: שער המיחוש, ענין הסכנה, עמ' מד/מה, והוצ' לוין-אפשטיין, עם הערות א.ז. מלצר, ירושלים תשט"ו: שער הסכנה, עמ' 18):

"ולענין שכר רפואה נראה לי דמותר ליטול מהן שכר בטלה וטרחא. אבל שכר הלמוד אסור דאבדת גופו הוא, ורחמנא אמר והשבותו לו; ואמרינן לענין מצות מה אני בחנם אף אתה בחנם. הלכך שכר החכמה והלמוד אסור דהוה ליה כשכר הזאות וקידוש⁴. אבל שכר הטרחא מותר דהו"ל כשכר הבאה ומילוי דמותר. וכן שכר בטלה מותר..." למרות זאת הרמב"ן מוסיף:

"אבל אם התנה בשכר הרופא הרבה, חייב ליתן לו, שחכמתו מכר לו ואין לה דמים. ויש מי שסבור דטעמא דבורח משום דחייב להצילו משום השבת אבדה, ולפיכך אין לו שכרו אלא כפועל בטל. ולדבריהם אין לרופא אלא שכר בטלה שלו..." הרמב"ן דוחה זאת ואומר:

"הא בשכר רופא ששוה כל כסף הוא, חייב ליתן כל מה שהתנה לו". המחבר גם מדגיש שאסור להעלות בדמיהן של התרופות יותר מן הראוי. עקרונות אלה התקבלו להלכה, כידוע. ראה שולחן ערוך, יו"ד, של"ו, ב', ג': "הרופא אסור ליטול שכר החכמה והלימוד, אבל שכר הטורח והבטלה מותר."

"ומי שיש לו סמנים וחבירו חולה וצריך להם אסור לו להעלות בדמיהם יותר מן הראוי... אבל אם התנה בשכר הרופא הרבה חייב ליתן לו שחכמתו מכר לו ואין לו דמים".

מלשון הרמב"ן משתמע שבצורה עקרונית אסור לרופא ליטול שכר עבור "החכמה והלימוד", אבל למעשה מותר לעסוק ברפואה תמורת שכר, ורק הרופא עצמו קובע מהו גובה שכר "הבטלה והטירחה". הדבר המוזר הוא הביטוי "שחכמתו מכר לו"⁵. איך אפשר למכור חכמה אם אסור ליטול שכר עבורה?⁶ יש להניח שמסקנת הרמב"ן היא שלכתחילה אסור לרופא לדרוש תשלום, אבל אם בכל זאת התנו מראש, אין קנה-מידה להעריך התייעצות כזאת.

* הרמב"ן מובא גם בכפתור ופרח (ר' אשתורי הפרחי), הוצאת א.מ. לונץ, ירושלים תרנ"ט (1899), כרך שני, עמ' תרט"ו-תר"ח.

4. ראה מס' בכורות כ"ט ע"א. כתוב במשנה: "הנוטל שכרו לדון, דיניו בטלים... להזות ולקדש, מימיו מי מערה, אפרו אפר מקלה". ובגמרא: "אמר אביי, לא קשיא, כאן בשכר הבאה ומלוי, כאן בשכר הזאה וקידוש"... וע"ש.

5. במובן זה הרופא נכנס לאותה קטגוריה המונה כבר דיינים (בכורות, ראה למעלה, הערה מס' 4), ורבנים (שו"ע, יו"ד רמ"ו, כא) ומלמדי תינוקות (שם, שם, רמ"ה). רצוי להזכיר שהרמב"ם אינו מזכיר כלל ש"שכר החכמה והלימוד אסור".

6. הערת העורך: לכאורה כוונת הרמב"ן להבדיל בין שכר הלימוד, היינו שכר הייעוץ לחולה

- נחזור עתה לספר חסידים. בפסקה שציטטנו המחבר כנראה מעוניין במיוחד לבאר מהו "שכר הטרחה וההוצאה". והוא מפרט ומביא כמה אפשרויות:
1. הרופא קונה את הסממנים והחולה מצוה לעבדו להכין את התרופה;
 2. הרופא קונה את הסממנים והחולה מכין את התרופה בעצמו;
 3. החולה מעסיק מישהו (רוקח?) שיכין לו את התרופה;
 4. החולה מעסיק את הרופא עצמו לצורך זה, כאשר הוא לוקח בחשבון:
 - א. חיפוש הסממנים ממקום אחר,
 - ב. הזמן הנדרש לזה, ואולי גם הזמן הדרוש כדי להגיע ממקום מגוריו.

כל הפרטים האלה מובאים כדי לעזור ולחשב את שכר הטרחה. ומהו "שכר הלימוד"? כבר ציינו שההבדל הבולט בין שני הנוסחים הוא המלה הראשונה: תורה, לעומת לעולם. נרשום להלן את שני הנוסחים:

(כ"י פרמא): "תורה לא ילמד בשכר לחבירו אף רפואה לא יעשה בשכר..."

(כ"י בולוניה): "לעולם לא ילמוד אדם בשכר לחבירו, אף רפואה לא יעשה לו בשכר..."

מן הנוסח הראשון משתמע שלימוד התורה אסור בשכר, אבל אולי לימוד הרפואה מותר בשכר? לעומת זאת עשיית התרופה או טיפול מעשי אסור בשכר. הנוסח השני גורס שגם הלימוד וגם העשייה אסורים בשכר, להוציא כמובן שכר הטרחה וההוצאה. מסקנה זו מובאת בצורה ברורה בתוכן העניינים של מהדורת בולוניה 1538:

רצ"ה: אין ללמוד לחברו רפואה בשכר או לעשות רפואה לחברו בשכר רק אומר לו תן לי מה שאוציא.

שאסור ליטול לבין שכר הטרחה של הרופא שמותר ליטול. (ומשמע מדברי הרמב"ן שגם שכר הלימוד של כללי הרפואה לבריא אסורה בשכר. שכן כתב: "ואמרינן לענין מצוות מה אני בחינם אף אתה בחינם", ולימוד חכמת הרפואה גם לבריא הרי היא מצוה כדאיתא במס' שבת דף פ"ב ע"א: "א"ל הוא עסיק בחיי דברייתא ואת אמרת במילי דעלמא? כל שכן זיל לגביה!" וראה א. שטינברג, מצוות לימוד הרפואה, ספר אסיא ב', עמ' 16-10). ולמרות שלגבי שכר טרחה של הצלה קיימת הגבלת גובה השכר ל"שכר הראוי לו", אפילו אם התנה מראש על יותר (ראה טוש"ע חו"מ סי' רס"ד). רופא הדורש שכר טרחה גבוה, הסכום הגבוה נכלל בגדר של "שכר הראוי לו" שחכמתו [ומיומנותו] מכר לו ואין לה דמים, ולכן אין יכול לומר משטה אני כך. (וראה יבמות קו. תוד"ה אין לו אלא שכרו, ביאור הגר"א לשו"ע יו"ד של"ו ס"ק י"א, ובהמשך דברי הרמב"ן שם, בסוף שער הסכנה).

והנה ה"ש מי שסבור דטעמא דבורח משום דחייב להצילו משום השבת אבדה, ולפיכך אין לו שכרו אלא כפועל בטל, ולדבריהם אין לרופא אלא שכר בטלה שלו... "שמביא הרמב"ן שם, הינו בעצם בעל ספר חסידים הסובר שאסור לרופא ליטול שכר עבור טרחת הריפוי אלא רק עבור הוצאות הרופא או שכר בטלתו בלבד. ולהלכה פסק השו"ע כדעת הרמב"ן כפי שהובא לעיל.

נשאלת השאלה: מה פירוש הענין "ללמוד לחברו רפואה"? על זה מעיר בעל הפירוש "משנה אברהם" (הוצ' טורונטו, עמ' קל"ב): "... האיסור על נטילת שכר ברפואה הוא משום והשכותו לו והוי מצוה ... וזה ילפינן ממה שאמרו בנדרים ל"ז ע"א 'מה אני בחנם...'⁷", אבל כל זה ניחא אם נוטל שכר לרפאות את חבירו, אבל הלומד לחבירו הבריא חכמת הרפואה בודאי שמותר לו ליטול שכר, דאין זה בכלל והשכותו לו⁸.

והרי הרמב"ן כותב: "אבל שכר הלימוד אסור דאבדת גופו הוא ... ואמרינן לענין מצות מה אני בחנם אף אתה בחנם, הלכך שכר החכמה והלמוד אסור." נראה לי שהתשובה לשאלה זו נמצאת בסוף הקטע בספר חסידים. שם כתוב שאם החולים אומרים "רק תאמר לנו מה לעשות, לא יקח מהם שום דבר". כשמדברים כאן על "לימוד הרפואה" לא מדובר כלל על לימוד חכמת הרפואה (לחברו הבריא) אלא על התייעצות רפואית בלבד. לכן מדובר באמת על השבת אבדת גופו.

ברור לכל שהיה נהוג כבר מתקופת התלמוד שהרופא יטול שכר עבור הטיפול שהוא הגיש. לא נסתמך כאן על מה שנאמר על גביהא בן פסיסא (סנהדרין צ"א). שם מדובר על הקריאה "לרופא אומן ושכר הרבה תטול", כדי לנתח חטוטרות בגבו, שלא היתה בה משום סכנה.

כתוב (כתובות ק"ה ע"א): "אמר ר' אבהו, בא וראה כמה סמויות עיניהם של מקבלי שוחד; אדם חש בעיניו, נותן ממון לרופא, ספק מתרפא ספק אינו מתרפא, וכו'..." ואין צורך להזכיר כאן את הפיתגם המפורסם: "אסיא דמגן במגן, מגן שוי". (ב"ק, פ"ה ע"א).

נשאלת השאלה: איך אפשר להתיר תנאים מראש בין החולה לרופא עבור הטיפול? הרי אי אפשר לדעת אם הטיפול יסתיים בהתייעצות בלבד או בהכנת תרופות!

קורות הרפואה מעידות שכבר מזמן היפוקרטס צויין שהרופא הדואג לעצמו צריך לבקש תמורת הטיפול מראש ... בעקבותיו כותב הרופא היהודי יצחק ישראלי (במאה ה-10): "תקבע שכרך עם החולה בעת עוצם החולי וחזקתו, כי אחרי ריפויו ישכח את אשר עמלת בו". ובהצעות לשמירת הבריאות של אסכולת סלרנו (Salerno) רשום ברוח דומה: "Exige dum dolor est", כלומר: תתבע (את שכרך) בזמן שישנם כאבים!

קשה לקבל את דעת ה"משנה אברהם" (עמ' קכ"ט וקל"ב): "לעולם בא לשלול

7. וגם במס' בכורות כט ע"א, ובירושלמי נדרים ה"ד, ג'. המכנה המשותף בין דיינים, רבנים, מלמדי תינוקות ורופאים הוא באמת ענין הלימוד, כאשר חז"ל דרשו תקנה זו מן הפסוק: "ראה למדתי אתכם חקים ומשפטים..." (דברים ד, ה).

8. וכן משמע בביאור הגר"א שו"ע יו"ד של"ו ס"ק ז', בש"ך שם ס"ק ה' ובט"ז ס"ק ב' וראה הערת העורך בעמ' 39. – העורך.

שום צד היתר ללמד בשכר...", ולהלן: "ואפשר דרבינו באמרו 'לעולם' ... בא לשלול שאפילו בהתנה עמו מראש אסור..."

לי נראה שההבדל בין הרמב"ן לבין ספר חסידים הוא שהראשון שהיה כידוע⁹ רופא, מכיר היטב את דרכי התנהגותם של הרופאים. ולדעתו שכר הרופא שווה "כל כסף הוא", הוא ענין אישי ופרטי בינו לבין החולה. בספר חסידים מדברים על עקרונות מוסריים, עליהם איננו חולק הרמב"ן: שכר הרפואה ייחשב עקרונית כשכר הבטלה, הטרחה וההוצאה.

על העובדה שהרופאים לעתים הפריזו בדרישותיהם דנו יותר מאוחר בשאלות ותשובות מפורסמות¹⁰ ושמו בכל זאת גבול לענין.

"רק תאמר לנו מה לעשות!" בימינו אנו, שומע זאת הרופא יום יום – דרך הטלפון... ועל זה אסור לו ליטול שכר, לדעת הכל. או אולי ... שכר הטרחה??

ביבליוגרפיה קצרה

זליגמן, ח.: כמה סוגיות בדיון רופא ע"פ מקורות היהדות, הרפואה, כרך ק"ד, חוב' ח', 1983 (מבוסס על עבודת דוקטור בהדרכת ש. קוטק).
יעקוביץ, ע.: הרפואה והיהדות. ירושלים, הוצ' מוסד הרב קוק, תשכ"ו (פרק י"ט).

ליבוביץ, י.: תולדות הרפואה בישראל, מחניים, חוב' קכ"ד, תש"ל.
הרב וולנר: התורה והמדינה, קובץ ז-ח, עמ' רצ"ט-ש"ד, מצוטט בספר אסיא א', עמ' 279-280.

9. ראה שו"ת הרשב"א ק"כ וקס"ז. פרט למקורות אלו, אין לנו עדות ברורה שהרמב"ן אכן עסק ברפואה מעשית. ראה יהושע ליבוביץ: נתונים רפואיים בספר תורת האדם לרמב"ן, קורות, כרך ח' חוברת ז-ח (תשמ"ג) עמ' 209-215.
10. ראה תשובות תשב"ץ, חלק ד' סי' כ, וגם שו"ת רדב"ז, חלק ג', סי' תקפ"ו. ועוד מקורות אחרים בספרו של הרב ע. יעקוביץ (ירושלים תשכ"ו), עמ' 278.

☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆

★ שירות מיוחד לרופאים ולקוראי "אסיא"

מערכת "אסיא" תשמח לסייע ביעוץ והכוונה הלכתית לכל הפונים אליה בבעיות רפואיות-הלכתיות.

בבעיות דחופות ניתן לפנות ישירות אל עורך "אסיא", טלפון 02-690656 בכל יום חול בין השעות 20⁰⁰-24⁰⁰.